

SZURKOL IGÉNK EREDETE ÉS ROKONSÁGA

EGY TÉVES ETIMOLÓGIA NYOMÁBAN

HORVÁTH KATALIN

1. A dolgozat tárgya, célja

1.1. Dolgozatomban *szurkol* 'izgul', illetve 'drukkol' jelentésű igének eredetét kutatom. Ezeket az igei jelentéseket a vonatkozó eddigi etimológiai szakirodalom – Bárczi Géza *Szófejtő szótárától* a TESz.-en és az EWUng.-on át Zaicz Gábor *Etimológiai szótáráig* – egységesen a *szurkol* 'szurokkal beken' ige újabb, kései (1844, 1879) fejleményeinek tartja. Tehát a kutatás a *szurkol*-t többjelentésű (poliszém) igének véli, s ősi, finnugor töből eredő *szurok* 'gyanta, mézga, kátrány → köszénkátrány lepárlása után visszamaradó, fekete, ragadós anyag' jelentésű főnevünk (?1075; 1416) szócsaládjába sorolja.

Mivel ezek a jelentések egyazon hangalakhoz tartoznak, morfológiailag az etimológia problémamentesnek, meggyőzőnek látszik, ám a tüzetesebb jelentéstani elemzés próbáját már nem állja ki. „A probléma mindig, az elemzés minden szintjén, egy nyelven belül vagy egy összehasonlító rekonstrukció különböző szakaszain, abban áll, hogy két, formálisan azonosítható vagy egybevethető morfémát azonosíthatunk-e jelentésük tekintetében” – hívta fel a figyelmet a szemantikai elemzés fontosságára É. Benveniste a XX. század 50-es éveiben (l. Benveniste 1966: 289; magyarul: Telegdi 1990: 213). Nyilvánvaló, hogy ugyanilyen körültekintően kell eljárunk akkor is, ha a szavak eredetbeli kapcsolatait keresve szócsaládokba soroljuk őket.

Munkámban az ige jelentésszerkezetét, a hangalakhoz hagyományosan sorolt jelentések eredetét, lehetséges összefüggéseit vizsgálom, elsősorban szinkrón nyelvi összefüggések alapján, de messzemenően támaszkodva a számba vehető nyelvtörténeti adatokra is. Az ige (és származékai) szemantikai és morfofonológiai elemzéséből az derül ki, hogy ezek a jelentések valójában más, az eddigiektől eltérő, eredetbeli összefüggések közé tartozhatnak. Vizsgálódásaim célja tehát kettős: a korábbi etimológia téves voltának bizonyítása, s egyúttal egy új etimológia valószínűsítése.

Arra törekszem, hogy a diakrón és szinkrón nyelvi tények, hangtani-alaktani és jelentésbeli összefüggések feltárása és bemutatása után a jelenleginél meggyőzőbb, hitelesebb etimológiát mutassak be, s igéneket egy másik finnugor eredetű gazdag szócsalád egyik származékaként láttassam.

1.2. Értelmező szótáraink tanúsága szerint a *szurkol* igének a mai magyar nyelvben három jelentése van: a) 'szurokkal beken'; b) 'aggódik, izgul, szorong'; c) '<versenyen, mérközésen> biztat, buzdít vkit, drukkol vkinek, szorít vkiért' (vö. ÉrtSz. 6: 401; ÉKsz. 2003: 1289; ÉrtSz.+ 2: 1511). A két utóbbi jelentés erősen elüt az elsőtől, és jól láthatóan összefügg egymással: *fél, szorong vmitől, izgul vmi miatt* → *izgul vkiért, drukkol vkinek*.

A vonatkozó szótörténeti kutatások azt mutatják, hogy az ige 'szurokkal beken' jelentése 1792-ben adatható először, bár e jelentés a régiségben is gyakori volt, csak nem a *szurkol*, hanem alakváltozata, a ma is élő *szurkoz* (*beszurkoz* ~ *megszurkoz*) kép-

viselte (vö. NySz. 3: 343; TESz. 3: 806). A 'fél, izgul, szorong' jelentés első ismert adata 1844-ből való, s nyilvánvalóan összefügg a *szurkol* ~ *elszurkol* mára már kihalt '<félelmében> elszorpolódik, eloson' (1870) jelentéssel. A XIX. század második felében a *szurkol* 'biztat, buzdít, drukkol' jelentése is létezett már. Egyértelmű bizonyítéka ennek pl. az az 1879-ből való adat, melyet a TESz. a *drukkol* szócikkében (1: 680) közöl. Itt a két ige rokon értelmű, laza szerkesztésű mellérendelő szóösszetételben szerepel együtt: „És mint ily nagy perczben illő: *szurkol-drukkol*”. Elsősorban a diáknyelvben élt (vö. Dobos: 1898: 75), ám az *Értelmező szótár* egy Jókai-mondatot is közöl ebben a jelentésben: „Ott *szurkoltam* az urambátyám háta mögött egész éjjel; [...]” (ÉrtSz. 6: 401). Megerősödését, elterjedtségét azonban a XX. század első évtizedeiben megszülető magyar sportnyelvnek köszönheti. Bánhidi Zoltán idevágó kutatásaiból tudjuk, hogy pályázatot is kiírtak acélból, hogy a pesti német polgárság nyelvhasználatában kialakult német eredetű sportkifejezések helyett a megfelelő magyar szakszókincs megszületését és elterjesztését előmozdítsák. Így többek között szorgalmazták, hogy a német eredetű *drukk*, *drukkol*, *drukker* szavaink helyett a diáknyelvben már széleskörűen elterjedt *szurkolás*, *szurkol*, *szurkoló* magyar szócsalád szavai élvezzenek elsőbbséget a sportnyelvben és a szélesebb körű nyelvhasználatban egyaránt (vö. Bánhidi 1970; 1971).

Régi értelmező, valamint nyelvtörténeti és etimológiai szótáraink a poliszémnek tartott *szurkol* jelentéseit ennek megfelelően egy címszó alá vonják. Az *Értelmező szótár* és értelmező kéziszóráink azonban – bár az utóbbiak a jelentések egyazon eredetét nem kérdőjelezik meg – már két címszó alatt jegyzik, elkülönítve a 'szurokkal beken', valamint az 'izgul, szorong', illetve a 'biztat, drukkol, szorít' jelentéseket. Ez a tény azt mutatja, hogy a szótárírók szerint a korábbi poliszéma a mai magyar nyelvben már álhomonimává értékelődött át.

Vizsgálódásom célja az volt, hogy feltárja, kimutassa a jelentés-összefüggések eddigi egységes, kétely, kérdőjel nélküli magyarázatának ellentmondásos, mesterkéltnem meggyőző voltát. A vizsgálat nyomán arra a következtetésre jutottam, hogy a *szurkol* esetében feltehetően nem egyetlen többjelentésű igével, hanem két, különböző eredetű, de azonos hangalakú igével állunk szemben. Azaz az ige nem volt korábban sem poliszéma, hanem két, más-más eredetű és szófajlag sem azonos két különböző képzővel továbbképzett alakjából előálló homonima. Munkámban kísérletet teszek arra is, hogy az etimológiai kutatás által mindmáig egységesen ismeretlen eredetűnek tartott *szurtos* 'szennyos, mocskos' melléknevünk eredetbeli hovatartozását tisztázzam.

2. Az ige elemzése a ma érvényben lévő etimológia tükrében

2.1. Mindazok, akik eddig a *szurkol* eredetét kutatták az ígét mindhárom jelentésével együtt az ún. hangzóvesztő tövek közé tartozó *szurok* ~ *szurk*- szócsaládjába sorolták (vö. Bárczi 1958: 30).

Morfológiailag ez az etimológia problémamentesnek, meggyőzőnek látszik: a *szurkol* igealak a *szurk*-tőváltozatból az *-l* gyakorító-folyamatos igeképzővel levezethető. Nyilvánvalóan erről is van szó, ha a *szurkol* 'szurokkal beken, szurkoz' jelentését vesszük tekintetbe.

Felmerül azonban a kérdés: a 'szurokkal beken' jelentésből hogy jöttek létre, hogyan vezethetők le az újabb 'izgul, drukkol' jelentések? Milyen szemantikai kapcsolatban vannak ezek *szurok* főnevünkkel? Ha e kérdésekre nem találunk megnyugtató magyarázatot, arra következtethetünk, hogy ez az etimológia az ige két újabb jelentését illetően nem győz meg, föltehetően téves.

Grétsy László 1968-ban egy olvasói kérdésre a Nyelvőr postájában még a következőket írta: „Azt, hogy ezek a jelentések hogyan függnek össze magával a *szurok* főnévvel, nyelvtudományunk egyelőre nem tudja kielégítően megmagyarázni” (Grétsy 1968: 355). Megjegyzi még, hogy föltehetően a *szurok*, illetve a *szurkol* szócsaládjához tartoznak a <pénzösszeget> *ki/leszurkol* 'nagy nehezen, kelletlenül kifizet' igés kifejezések is.

2.2. 1970-ben Bánhidi Zoltán tollából viszont megszületett az azóta kivétel nélkül ismétlődő, tehát mértékadóvá váló, kétség nélküli magyarázat. Bánhidi (1970: 166–75) a *szurok* és a *drukkolás* fogalma között két közös tartalmi mozzanat, tulajdonság alapján teremt kapcsolatot. Szerinte a 'ragadósság' és a 'szagérzet' közös jelentésjegyek elégséges alapot nyújtanak ahhoz, hogy az 'izgul, drukkol' jelentésű *szurkol*-t a *szurok* szócsaládjába kapcsolhassuk, s így a *szurkol* 'szurokkal beken', illetve a *szurkos* 'szurokkal beken, bevont' jelentéséből levezethessük. A 'ragadósság' mozzanat szerepét a következőképpen magyarázza: „A belső szorongás (félelem, aggodalom) és kísérő jelensége, a külső kézmozgatás (szorítás, szorongálás stb.) egyaránt meleget, hőt kelt: melegünk lesz, izzadunk, s ennek következtében megizzad a kéz is – ekkor lesz valaki *szurkos*, ragadó kezű (a *szurokkal* való bekenésen kívül)” (i. m. 168). Az etimológiát megalapozó másik közös jegy szerinte a 'szagérzet' lenne: „A *szurkolással* együtt járó izzadás, a 'forrpontdrukk' éppúgy *szagérzet* előidézését eredményezi, mint ahogyan az *olvadó szurok* is átható *szagot* terjeszt” (i. m. 168–9). A későbbiekben ez a semmiképpen nem tartható jelentésjegy az etimológia megokolásából elmarad. A magyarázat tehát csak a 'ragadósság' közös mozzanatra épül. A TESz. (3: 806) megfogalmazásában így hangzik: a 'félve izgul, szorong', illetve a 'drukkol szorít' „jelentés kifejlődésének indítékai a félelmet, szorongást kísérő testi jelenségek lehettek. A kezek egymáshoz szorítása, szorongatása, a félelem, izgalom okozta izzadás következtében ugyanis, a kéz gyakran olyan nedves tapintásúvá, ragadóssá válik, mintha valamilyen ragadós anyaggal (enyvvel, *szurokkal*) volna bekenve”.

2.3. Ezt a magyarázatot azért találtam meghökkentőnek és elfogadhatatlannak, mert a *szurok* fogalmának és a neki megfelelő főnévi jelentésnek három alapvető jelentésmozzanata, tulajdonsága van: a) a *feketeség*; b) a *fényesség*; c) a *ragadósság*: a *szurok* hevítve erősen ragadóssá válik, ezért jól ragaszt.

Ezek a jelentés-összetevők jól kimutathatók, tetten érhetők a *szurok* származékaiban és a *szurok*-kal létrejött frazémákban. Elsősorban a 'fekete' mozzanat: pl. *szurokfekete*; *fekete, mint a szurok*; l. a régiségben is: *Feketeb az fekete zuruknal es hollonal* (BodK. 24); [...] *zent Lucia azzonra fekete zvrkot es buzgo forro olayt evtteny* (CornK. 406); *szuroksötét* 'vaksötét'; *Olyan sötét van, mint a szurok*.

A 'fényes', *ragyogó* és a 'fekete' jelentésjegyek együtt jelennek meg a gyermekmondókából szállóigévé vált ismert szóláshasonlatban: *itt vagyok, ragyogok, mint a fekete szurok*, s tetten érhetők a *szurokkő* 'fekete, fényes vulkáni eredetű ásvány' megnevezésben.

A 'ragadósság' jelentés-összetevőt példázza a *szurokföld* 'ragadós, agyagos talaj' összetétel, a *ragad, mint a szurok; felakadt, mint szurkon az egér ~ mint légy a szurkon* szóláshasonlatok. Erre a szemantikai komponensre épülnek továbbá a *szurkos kezű ~ markú ~ tenyerű ~ ujjú*, Erdélyben: *szurkos körmű* (1. pl. az 1785-ös adatot: „Vargát kérnék, de szurkos a körme, / Fazekamból ő mindent kiszedne”) → 'enyves kezű, tolvaj'; *szurok van a hóna alatt* 'tolvaj természetű'; *nem tolvaj, csak szurkos a keze* stb. átvitt értelmű frazémák (vö. CzF. 5; NySz. 3; ÉrtSz. 6; SzT. 12; O. Nagy 1985; Forgács 2003).

Ezek a jelentésmozzanatok azonban nem hozhatók kapcsolatba a *szurkol* 'drukkol' igével! A szurkolás, drukkolás okozta izgalom, felhevült lelkiállapot következtében a szurkolók keze lehet ugyan nyirkos, izzadt, de ettől az érzelmi-tesztifolyamattól soha nem lesz fényes fekete, s nem lesz a szurokhoz, enyvhez hasonlóan erősen ragadós sem. Izgalom, szurkolás közben a kezek soha nem ragadnak össze.

Elemzéseim tehát azt igazolják, hogy a *szurkol* hangalakhoz kapcsolt újabb igei jelentések közül az 'izgul, aggodalmaskodik, szorong'; a R. 'feltében elsompolyodik, lopva távozik', illetve a 'buzdít, drukkol, szorít' jelentések nem vezethető(k) le tényleges, közös jelentésmozzanat(ok) mentén a 'szurokkal beken' jelentésből, vagyis nem tartozhatnak a *szurok* szócsaládjába. A *szurkol*₂ 'izgul, drukkol' ige csak homonimája lehet a *szurok* szócsaládjába tartozó *szurkol*₁ igének. Azaz nem egyazon ige több különböző jelentéséről (poliszémia), hanem véletlen alaki egybeesés következtében előálló két, eredetében egymástól független ige azonos alakjáról (homonímia) van itt szó.

3. A *szurkol*₂ új etimológiájának bizonyítékai

3.1. A vizsgálat során arra törekedtem, hogy ne csak a ma érvényesnek vélt etimológia ellentmondásos, erőltetett voltát mutassam ki, hanem megkíséreljem „megkeresni” ezeknek az igei jelentéseknek valódi hovatarozását, helyét, a *szurkol*₂ 'izgul, drukkol' ige tényleges szócsaládját. Feltevésem szerint az ige valójában az ősi, finnugor eredetű *szor-* nomenverbumbtóból kisarjadó gazdag szócsaláddhoz (*szorít, szorul, szoros, szorong* stb.) tartozhat. E feltevés mellett több morfológiai-szemantikai érv is felsorakoztatható.

3.2. Nézzük először a *szurkol*₂ és a *szorít, szoros* stb. szócsalád közötti lehetséges szemantikai összefüggéseket! Kétségtelen, hogy szurkolás, drukkolás lelkiállapotának testi kísérőjelensége a kezek ökölbe vagy egymáshoz szorítása, szorongatása. Míg azonban Bánhidi Zoltánnak és követőinek ennek nyomán a 'ragadósság' jelentésmozzanathoz kellett eljutniuk, hogy az igét a *szurok* szócsaládjába kapcsolhassák, a felvetett új összefüggésnek a bizonyításához ilyen manőverre nincs szükség.

A *szor-* tóból létrejött szócsalád elemeinek jelentésében jól kimutathatóak a 'feszítés/feszülés', a 'nyomás' és a 'szűkösség' jelentésjegyek. A *szorít, szorongat* jelentéséből kiindulva a *szurkol*₂ jelentései természetes magyarázatot nyernek: e közös jelentésjegyek mentén kapcsolhatók össze egymással. Nem véletlen, hogy a *szurkol*₂ 'aggodalmaskodik, izgul' jelentésének egyik szinonimája a *szorít, szoros* szócsaládjába tartozó *szorong*; 'buzdít, drukkol' jelentésének pedig az e jelentésben újabb keletű *szorít*. (A *szorít* 'drukkol' jelentése régi értelmező szótárainkból [l. CzF.,

Ballagi, Balassa] szükségképpen hiányzik, de ezt a jelentést még az ÉrtSz. sem ismeri, először az ÉKsz. jegyzi.)

Ezzel analóg konkrét → absztrakt jelentésváltozásokat, amikor is lelkiállapotok megnevezésére a velük együtt járó fizikai, testi változások nevét használjuk, más magyar szócsaládokban is megfigyelhetünk: l. pl. *agg, aggik* → *aggódik, aggodalom*; *nyom* → *nyomaszt, nyomasztó*; *töpic, töpped, töpörödik, töpörtyű* → *töpreng, töprenkedik, töprengés* stb. (vö. Gombocz 1997: 181–3).

3.2.1. Hasonló szemlélet nyomán született a magyarországi városi német polgárság nyelvhasználatában a német *drucken* 'nyom, szorít, présel'; *Druck* 'nyomás, szorítás' → szorultság, szorongás'; *drücken* 'nyom, szorít' → nyomasztóan hat' hatására, mintájára a magyar *drukkol* és szócsaládja (TESz. 1: 680). A német szócsalád hatása a *drukkol*, majd – rajta keresztül – a *szurkol*₂ jelentésszerkezetére egyértelmű: l. a *drucken, drücken* ~ *sich drücken*, illetve a *drukkol* és *szurkol*₂ poliszém igék egyező jelentéseit.

De az izgalom, szorongás, illetve a szurkolás, drukkolás fogalmainak (és a fogalmakat megnevező szavak jelentéseinek) természetes összefüggéssora a feszítés/feszülés, szorítás, nyomás, szűkösség fogalom- és jelentéskörével, más idegen nyelvekben is kimutatható. Több idegen nyelvben ugyanezen jelentésmozzanatok alapján jönnek létre a *szurkol*₂ megfelelőinek hasonló jelentései: l. pl. lat. *angō* 'összeszorít, szorongat' → *angustus* 'szoros, szűk', *angor* 'félelem, aggodalom, szorongás'; finn *ankain* 'szűk' *ankea* 'szoros' → szorongató, nyomasztó'; ném. *eng* 'szűk, szoros', *Angst* 'félelem, szorongás, aggodalom' → *sich ängstigen* 'aggódik, izgul vkiért'; fr. *avec le coeur serré* 'elszorult szívvel' → félve, szorongva', *serrer la queue* 'szorítja, behúzza a farkát' → *szurkol*', *avoir le trac* 'fél, szurkol, drukkol' < *le trac* 'igás jószág járása', R. 'vad nyoma, csapája' stb. (vö. Györkösy 1982; Kluge 1989; MNNSz. 1998; Sauvageot 1932; TESz. 1: 103). A sort nem folytatom, mivel így is világos: ezek és az ezekhez hasonló idegen nyelvi szemantikai összefüggések a javasolt etimológia mellett szólnak.

3.2.2. Ha a *szurkol*₂-t a *szor-* tő szócsaládjához kapcsoljuk, érthetővé – metonimikus jelentésváltozással magyarázhatóvá – válik a *szurkol* ~ *elszurkol* mára már elavult, régi 'féltében lopva távozik, elsompolyodik' jelentése is:

szurkol 'fél, szorong vmitől', ezért/ennek következtében észrevétlenül elmegy, eloson.

Ez a jelentés a *szurkol*₁ 'szurokkal beken' jelentéséből – a TESz. magyarázata ellenére – egyáltalán nem érthető.

Továbbá bizonyossá válik az is, hogy egyértelműen a *szurkol*₂-höz tartozik a <pénzösszeget> *ki/leszurkol* 'kénytelen-kelletlen ki/megfizet' metaforikus jelentés is: pénzt (tartozást, vételárat) ki/megfizet, valaki elé letesz úgy, hogy mintegy kiszorítja, kipréseli magából. Erről a jelentésről a TESz. megfélekedzik, az EWUng. szerint valószínű, hogy a *szurkol*-hoz tartozik, de a 'szurokkal beken' jelentésből megint csak értelmezhetetlen.

3.3. De térjünk rá az ige morfológiai vizsgálatára! A vizsgálatból arra következtettem, hogy a hangtani-alaktani elemzés eredményezte kép nem mond el-lent a jelentéstani elemzésnek: a *szurkol*₂ a *szor-* tő szóhasáddal elkülönült *szur-* alakváltozatából, a *-kol, -kel, -köl* deverbális folyamatos-gyakorító igeképzővel jöhetett létre.

3.3.1. Az *u ~ o* hangviszonyra épülő morféma-alternáció a világ számos nyelvében, így a magyarban is, igen gyakori. A mai magyarban általában csak alakváltozatokat hoz létre (l. *bulgár ~ bolgár*, *csuda ~ csoda*, *csurog ~ csorog*, *ustor ~ ostor*, *uzsonna ~ ozsonna* stb.), esetenként azonban – főleg ha a tóváltozatok más-más képzővel egészülnek ki – a jelentések is többé-kevésbé elkülönülhetnek egymástól, szóhasadás következhet be (l. pl. a *bur-* ~ *bor-* töből létrejövő gazdag szócsalád különböző elemeit: *burok*, *burkol*, *burkolódzik*, *burkolat*, illetve *ború*, *borít*, *boríték*, *borogat*, *borong*, *borul*).

Az *u ~ o* hangmegfelelésre épülő allomorfia a *szoros*, *szorít*, *szorul* stb. szócsaládjában is megvan. Hiszen a *szor-* *szur-* alakváltozatából jött létre a kétség kívül idetartozó, igen korai adatolású (1193/1267) *szurdok* 'meredek falú, szűk, mély völgy, út, vízmeder'. Szinonimája – a szófaját tekintve főnévi – *szoros*. A *szurdok* élt és ma is él *szurdék* alakváltozatban is (a *-dok* ~ *-dék* képző váltakozására l. még: *ajándok* ~ *ajándék*; *hajlok* ~ *hajlék*; *szándok* ~ *szándék* stb.). Kezdetben mindkét variáns ugyanazokat a jelentéseket képviselte. Lassanként azonban a jelentések is megoszlottak, s mára itt is szóhasadás következett be: az általánosan használt, köznyelvi *szurdok* alak mindinkább csak az eredeti 'szűk, mély völgy, szoros' jelentésben vált használatossá, míg az inkább tájnyelvi *szurdék* változat a 'szűk hely, szeglet, zug, sut, kuckó' jelentésben rögzült (vö. NySz. 3; SzT. 12; ÉrtSz. 6; ÉKsz. 2003; MTsz; SzamSz. 2).

Továbbá a *szor-* alapszó rokon nyelvi megfelelői között is találunk *sur-* variánsokat (l. TESz. 3: 787), és a korai magyar adatok között is vannak a *szur-* alakváltozatra példák (l. pl. az Oklevélszótár *Zurusut* adatát). A nyelvjárásokban pedig ma is előfordulnak a *szur-*variánsból létrejött szavak: l. pl. a *szorul* *szurul* ~ *szurull* változatait (MTsz. 593; SzamSz. 2: 357). Ugyanakkor a TESz. és a MTsz. adatai szerint a *szurdok* ~ *szurdék* számos alakváltozata között a régiségben voltak, s a nyelvjárásokban ma is vannak *o-s* formák: l. a korai *zorduc* ~ *zurduk*, s a tájnyelvi *sordik* ~ *sordék* variánsokat. Azaz a szócsaládnak az *u ~ o* hangviszonyra épülő különböző formái a régiségben éltek, és nyelvjárásainkban ma is előfordulnak.

3.3.2. A *szor-* tő *szur-* alakváltozatából a *szurkol*₂ a *-kol*, *-kel*, *-köl* képzővel jöhetett létre. Ez a – mozzanatos *-k* és a gyakorító *-l* képzők összetapadásával bokrosodott – igeképzőnk a magyar nyelvterület nagy részén ma már nem eleven, korábban sem volt túl gyakori (l. *tudakol*, *leskel*, *pörköl*), bár számos hangutánzó igét hozott létre (*horkol*, *lötyköl*, *paskol*, *prüszköl*, *tüszköl*, *zötyköl* stb.), és a szlavóniai (kórógyi) nyelvjárásban ma is termékeny (vö. D. Bartha 1958: 33, 1991: 61; SzlavSz. 2000). Ha az új etimológia mellett felsorakoztatott érvek meggyőzőek, a *-kol*, *-köl* képzővel létrejött igéink számát eggyel gyarapíthatjuk.

4. A *szurtos* eredetéről

4.1. A *szurtos* ~ R. *szirtos* 'pizskos, mocskos' melléknevünk (1604) eredetét mindaddig nem sikerült megfejtetni. A *szurok* szócsaládját vizsgálva merült fel bennem a gondolat: hátha az etimológiai szakirodalomnak azért nincsenek még feltevései sem a *szurtos* eredetével kapcsolatban, mert eredetét tekintve azonos a *szurkos* -s-sal. A *szurkos* régi, illetve mai nyelvjárási adatai között ugyanis nagy számban találunk 'pizskos, kormos, mocskos, szennyes' jelentésű példákat. Úgy véltem tehát, hogy a *szurtos* eredetileg alakváltozata lehetett a *szurkos*-nak, ám később elszakadva

tőle, önállóvá vált. Kérdés, hogy a tüzetes jelentéstani és morfofonológiai elemzés igazolja-e feltevésemet.

Korábban – a *hint* eredetét és szócsaládját kutatva – már szembesültem hasonló problémával. Ott arra derült fény, hogy az ismeretlen eredetű *hím*₂ 'dísz' főnévnek föltehetően azért nincs etimológiája, mert eredetében azonos a *hím*₁ 'kan, férfi' főnévünkkel. A valamikori poliszéma divergens jelentésfejlődéssel válhatott két, homonim főnévvé (vö. Horváth 1993: 81–91).

A *szurkos* és a *szurtos* esete más: itt a hangalakok egy hangnyi eltérést mutatnak, s a jelentések között vannak átfedések. Kezdjük először a jelentéstani kérdésekkel!

4.2. A *szurok* ~ *szurk*-ból -s képzővel keletkezett, igen korai adatolású (1075/1217) *szurkos* melléknévünknek a régiségben (l. CzF.; NySz.; OklSz. SzT.; TESz.), néhány nyelvjárásunkban pedig még ma is (l. pl. MTsz. 2; SzegSz. 2; SzlavSz.); két jelentése volt, illetve van: 1) 'szurokkal beken', 2) 'nagyon piszkos, mocskos, kormos'. Tehát a szó második jelentése egyezik a *szurtos* jelentésével. Ez a jelentés a köznyelvben fokozatosan visszaszorult: Balassa értelmző szótára 1944-ben még jegyzi, de 'régí' minősítéssel.

A második jelentés az elsőből metonimikus jelentésváltozás nyomán jött létre:

'szurokkal beken, szurkos' (jel₁) → 'szennyezett, mocskos, fekete = kormos' (jel₂)

Ez a jelentésváltozás szinte tetten érhető a – több változatban élő – közmondásban: *Aki szurkot forgat, megmocsolja kezét* (Pázmány) ~ *Kezén marad, aki szurkot forgat* ~ *Ki szurkot forgat, megszurkosodik* ~ *Aki szurokkal bánik, megszurkosodik* stb. A közmondás bibliai eredetű: „Aki szurokhoz nyúl, szurkos lesz a keze, aki dölyfössel barátkozik, ahhoz lesz hasonló (Sir 13,1). A *szurkos*-ból továbbképzett *szurkosodik* igét a CzF. (5: 1474) így értelmezi: „A hozzá tapadt szuroktól mocskossá, feketévé leszen”.

Nézzünk erre a jelentésre a *Nyelvtörténeti szótár* (3: 343) gazdag anyagából is néhány példát! *Illyenek léznek a mi szurkos, kosmos testeink-is a fel-támadás után* (Geleji Katona); *Szurkos orrú műves legény* (Pázmány); *Szurkos az ingem, nincs ki fejéritse; szurkos, sáros-lábú kóldus* (Thaly); *Hej, mely szurkos vagy lakatos bátya; Oly szennyes, szurkos, mint a malatz* (Kónyi) stb.

A tájszótárak adatai között a *szurkos képi* és a *szurkos fazék* szintagmák szerepelnek gyakran, a *szurkos* 'kormos' jelentésére l. pl. Penavin Olga adatát: *Oján szurkos vagyok, mind az aknasöprő* (SzlavSz.: 521).

A *szurkos* két jelentésének megfelelően a *szurkol*₁ 'szurokkal beken' *szurkoz* ~ *beszurkoz* ~ *megszurkoz* – a régiségben is élő – változatának szintén két jelentése volt: 1) 'szurokkal beken'; 2) 'bemocskol, beszennyez'. A második jelentést példázza a következő Gvadányi idézet: „*Nagy hirü nemzetünket bé szurkozni, bé kormozni*”. A példák azt mutatják: a *szurkos* második jelentése, mely a XVII–XVIII. században még igencsak eleven volt, teljesen egyezik a *szurtos* jelentésével.

4.3. De nézzük a két melléknév alaki egybevetése kapcsán fölmerülő kérdéseket!

4.3.1. A két hangalak egyetlen hangban tér el egymástól: a *szurtos*-ban a -k helyett -t szerepel. A -t ~ -k zöngétlen expozíva-kettős, illetve a -p ~ -t ~ -k hármassorú r v é n y e s h a n g m e g f e l e l é s e k, működésük következtében a l l o m o r f i a lép fel. Köznyelvi szavainknak erre a hangviszonyra épülő variánsai nagy részben a régi

nyelv vagy a mai népnyelv formái. Példáimat a TESz.-ből veszem: *pök ~ töp ~ köp*; N. *tedik* ~ R. *kedig* ~ *pedig*; N. R. *tasornya* ~ *kasornya*; N. *tiló* ~ *kiló*; *tornyikál* ~ *kornyikál*; *tülekedik* ~ *tolakodik* ~ N. *külekedik* ~ *küllekedik* stb. Ezek a változatok gyakoriak a gyermeknyelvben is: *kakis* ~ *tatis*; *kakaó* ~ *tataó*; *posta* ~ *tosta* ~ *kosta* stb. Mind ebből azt szűrhetjük le, hogy az egyazon jelentést képviselő *szurkos* és *szurtos* formák lehettek egymás alakváltozatai.

4.3.2. Fölmerül azonban a kérdés: a két alak összekapcsolásának a lehetőségét nem gyöngíti-e az a tény, hogy a *szurtos szirtos* alakváltozatban is élt és él. A vizsgálatból arra következtettek, hogy nem. Az elemzett nyelvi adatok a két alak eredetbeli összetartozását inkább megerősítik. Arra hivatkozom egyfelől, hogy a *szurok szur-* tövének finnugor megfelelői között több *sír* változatot találunk (l. a zürjén és votják dialektusok adatait [TESz. 3: 806]), másfelől a *szurok* szócsaládjában is vannak *-i-s* formák. Példaként hadd idézzem a *Nyelvtörténeti szótár*ból a korábban említett – valaha sok változatban használatos – bibliai eredetű közmondást! Itt ugyanis a *szurkot* szóalak *-í*-vel szerepel: „*Ki a szírkot fogja, kezét megmocsolja*”.

Miután a *szurkos* 'szennyos, mocskos' jelentése a köznyelvből mindinkább kiszorult, majd elhalt, a valamikori alaki-jelentésbeli élő kapcsolat a két melléknév között is megszakadt: a *szurtos* eredeti szócsaládjától elszigetelődött, „magára maradt”. A mai nyelvhasználatban is visszaszorulóban van, új értelmező szótáraink 'választékos' minősítéssel jegyzik.

Úgy vélem, nincs akadálya tehát annak, hogy az ismeretlen eredetű *szurtos* és a *szurok* szócsaládjá között eredetbeli kapcsolatot tegyünk fel. Nem csupán arról lehet szó, hogy a két melléknév alaki-jelentésbeli egymásra hatásával számolhatunk, ahogyan ezt a TESz. is felveti. Láttuk: meggyőző érvek szólnak amellett is, hogy a *szurkos* ~ *szurtos* egymás valamikori variánsai voltak, a *szurtos* a *szurkos* s z ó h a s a d á s s a l e k k ü l ö n ü l t alakváltozata lehet.

HIVATKOZÁSOK

- Ballagi = Ballagi Mór 1873: *A magyar nyelv teljes szótára* **2**, Pest, Heckenast Gusztáv kiadása.
- Balassa = Balassa József 1940: *A magyar nyelv szótára* **2**, Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata.
- Bánhidi Zoltán 1970: Szurkoljunk! *Magyar Nyelvőr* **94**, 166–75.
- Bánhidi Zoltán 1971: *A magyar sportnyelv története és jelene*, Sportnyelvtörténeti szótárral (Nyelvészeti Tanulmányok **16.**), Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Bárczi Géza 1958: *A szótövek. Magyar történeti szóalaktan* **I**, Budapest, Tankönyvkiadó. 28–31.
- D. Bartha Katalin 1958: *A magyar szóképzés története*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- D. Bartha Katalin 1991: Az igeképzés, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana* **I. A korai ómagyar kor és előzményei**, Budapest, Akadémiai Kiadó, 60–103.

- Benveniste, Émil 1966: Problèmes sémantiques de la reconstruction, in *Problèmes de linguistique générale*, Paris, Gallimard, 289–307. Magyarul kissé rövidítve l. Telegdi Zsigmond szerk. 1990: *Szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához*, Budapest, Tankönyvkiadó, 213–22.
- Biblia 1979. *Ószövetségi és újszövetségi szentírás*, Budapest, Szent István Társulat.
- CzF. = Czuczor Gergely – Fogarasi János 1870: *A magyar nyelv szótára* **5**, Pest, Emich Gusztáv kiadása.
- Dobos Károly 1898: *A magyar diáknyelv és szótára*, Budapest, Franklin Társulat.
- ÉKsz. = Juhász József et al. szerk. 1992: *Magyar értelmező kéziszótár*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ÉKsz.² = Pusztai Ferenc szerk. 2003: *Magyar értelmező kéziszótár*, második, átdolgozott kiadás, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László főszerk. 1959–1962: *A magyar nyelv értelmező szótára* **6**, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ÉrtSz.+ = Eöry Vilma szerk. 2007: *Értelmező szótár+* **2**, L–Zs, Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- EtSzt. = Zaicz Gábor szerk. 2006: *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*, Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- EWUng. = Benkő Loránd főszerk. 1992–1998: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*, Lieferung **6**, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Forgács Tamás 2003: *Magyar szólások és közmondások szótára. Mai nyelvünk állandósult szókapcsolatai példákkal szemléltetve*, Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- G[rétsy] L[ászló] 1968: Szurkol – drukkol – szorít, *Magyar Nyelvőr* **92**, 355.
- Gombocz Zoltán 1997: *Jelentéstan és nyelvtörténet. Válogatott tanulmányok*, vál. Kicsi Sándor András, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Györkősy Alajos 1982: *Latin–magyar szótár*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Horváth Katalin 1993: Állapot és történet az etimológiai kutatásban, A *hint* ige eredete és rokonsága, in Horváth Katalin és Ladányi Mária szerk.: *Állapot és történet – Szinkronia és diakronia viszonya a nyelvben*, Budapest, ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, 81–91.
- Kluge, Friedrich 1989: *Etymologisches Wörterbuch der Deutschen Sprache*, Berlin – New York, Walter de Gruyter.
- MNNsz. = Halász Előd – Földes Csaba – Uzonyi Pál 1998: *Magyar–német nagyszótár*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MTsz. = Szinnyi József 1893–1901: *Magyar tájszótár* **2**, Budapest, Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése.
- O. Nagy Gábor 1985: *Magyar szólások és közmondások*, 4. kiadás, Budapest, Gondolat Kiadó.
- NySz. = Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond szerk. 1890–1893: *Magyar nyelvtörténeti szótár* **3**, Budapest, Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése.
- OkISz. = Szamota István – Zolnai Gyula 1902–1906: *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar nyelvtörténeti szótárhoz*, Budapest, Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése.
- SzamSz. = Csúry Bálint 1936: *Szamosháti szótár* **2**, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.

- Sauvageot, Aurélien 1932: *Francia–magyar és magyar–francia nagy kéziszótár 1*, Francia–Magyar, Budapest, Dante Könyvkiadó.
- SzegSz. = Bálint Sándor 1975: *Szegedi szótár 2*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SzlavSz. = Penavin Olga 2000: *Szlavóniai (kórógyi) szótár*, második kiadás, Budapest, Nap Kiadó.
- SzófSz. = Bárczi Géza szerk. [1941] 1991: *Magyar szófejtő szótár*, Budapest, Trezor Kiadó.
- SzT. = Kósa Ferenc szerk. 2005: *Erdélyi magyar szótörténeti tár 12*. Anyagát gyűjt. Szabó T. Attila, Bukarest – Budapest – Kolozsvár, Kriterion – Akadémiai Kiadó.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*, Budapest, Akadémiai Kiadó.